

Η ζωή και τα χειρόγραφα του Μαρσέλ Νατζαρή

Οι διαδρομές του Μαρσέλ Νατζαρή

Ο Εμμανουήλ-Μαρσέλ Νατζαρή γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1917 και πέθανε το 1971 στη Νέα Υόρκη, όπου είχε μεταναστεύσει το 1951. Οι γονείς του, ο Αβραάμ Νατζαρή και η Λούνα Πελοζώφ, κατάγονταν από παλιές αστικές οικογένειες της Θεσσαλονίκης. Μετά το δημοτικό, ο Νατζαρή συνέχισε τις σπουδές του στο ιδιωτικό γαλλικό Γυμνάσιο Alsheikh (Αλτσέχ), ένα από τα καλύτερα της πόλης. Από μικρή ηλικία είχε εκδηλώσει το ενδιαφέρον του για την τέχνη και, ιδιαίτερα, για τη ζωγραφική. Έργα του από την προπολεμική περίοδο δεν σώθηκαν, αλλά έχουμε τα σχέδιά του στο χειρόγραφο του 1947, που ίσως σκόπευε να τα επεξεργαστεί. Αγαπούσε τη θάλασσα, είχε πολύ καλές επιδόσεις στην ιστιοπλοΐα και ήταν μέλος του «Ομίλου Φίλων Θαλάσσης». Ιδιαίτερα αγαπητός στους φίλους του, ξεχώριζε για το πηγαίο και ευφάνταστο χιούμορ του. Το πατρικό του σπίτι, στο οποίο κατοικούσε με τους γονείς και τη μεγαλύτερη αδελφή του Νέλλη, βρισκόταν στην οδό Ιταλίας 9, πολύ κοντά στη θάλασσα. Σε κοντινή απόσταση βρισκόταν το σπίτι της οικογένειας του παιδικού φίλου του Μωρίς Λεών. Μετά το γυμνάσιο, ο Νατζαρή εργάστηκε στην επιχείρηση του πατέρα του, που δια-

τηρούσε εμπόριο ζωοτροφών με συνέταιρο τον Αθανάσιο Στεφανίδη.¹

Από τις αρχές του 1938 έως τον Γενάρη του 1940 ο Μαρσέλ Νατζαρή υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία. Στις 2 Οκτωβρίου 1940 επιστρατεύτηκε και πολέμησε στο αλβανικό μέτωπο. Όταν άρχισε η γερμανική κατοχή, ο Νατζαρή ήταν ένας από τους περίπου 3.500 Εβραίους που στάλθηκαν από τους ναζί, τον Ιούλιο του 1942, για καταναγκαστικά έργα σε εργοτάξια στις περιοχές Κατερίνης και Βέροιας. Τον ίδιο τον έστειλαν στη Μενεμένη.² Μαζί ήταν και οι φίλοι του Τόρι Μπέζα, Βίκο Μπρούδο, Πίκο Μπρούδο και Δαβίκο Κόβο.

Όταν τον Μάρτιο του 1943 άρχισαν οι αποστολές, τα «τρανσπόρ», των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο Άουσβιτς, πήραν τους γονείς του και την αδελφή του Νέλλη. Ο ίδιος δραπέτευσε και κατέφυγε μέσω Λάρισας στην Αθήνα, που ήταν ακόμη υπό ιταλική διοίκηση. Εκεί αποκτά πλαστή ταυτότητα με το όνομα Εμμανουήλ Λαζαρίδης. Ασχολείται, όπως γράφει στο *Χρονικό* του, με τη σαπωνοποιία, σε συνεργασία με τον εξάδελφό του Ηλία Κοέν, και ανοίγουν «γραφείο» στην οδό Αβραμιώτου 10. Δεν γράφει κάτι περισσότερο γι' αυτή την επιχείρηση, όμως έχουμε μια πληροφορία που μας οδηγεί προς μια άλλη κατεύθυνση: στα αρχεία της γερμανικής πρεσβείας,

1. Ο γιος του Αθανάσιου Στεφανίδη, Δημήτριος ή Μήτσος, θα είναι ο φίλος του Νατζαρή στον οποίο θα απευθύνει τη χειρόγραφη επιστολή που γράφει στο Άουσβιτς.

2. Σχετικά με την καταναγκαστική εργασία που επιβλήθηκε στους άρρενες Εβραίους ηλικίας μέχρι 45 χρόνων για την κατασκευή στρατιωτικών δρόμων, λεπτομερείς πληροφορίες δίνει ο Γιομτώβ Γιακοέλ, βλ. *Απομνημονεύματα 1941-1943*, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ-Αλεξάνδρεια (υπό έκδοση).

έχει βρεθεί μια καταγγελία με ημερομηνία 31 Αυγούστου 1943.³ Μια Γαλλίδα καταδότηρα κατέθεσε στον σύμβουλο της πρεσβείας δόκτορα Βόγκελ ότι δύο Εβραίοι από τη Θεσσαλονίκη, ο Ελί και ο Εμμανουήλ (Μαρσέλ), που διατηρούσαν το γραφείο αυτό, εργάζονταν παράνομα για τη φυγάδευση Εβραίων της Θεσσαλονίκης στην Παλαιστίνη. Ο Νατζαρή δεν γράφει γι' αυτή την πτυχή του «γραφείου», μιλά όμως για την «Παρέα», που ίσως είναι μια ομάδα αντιστασιακών. Δεν ξέρουμε αν γνώριζε κάτι για την καταγγελία της Γαλλίδας, η οποία πιθανόν να οδήγησε αργότερα στη σύλληψή του, όχι ως Εβραίου αλλά ως αντιστασιακού.

Στο Χρονικό του ο Νατζαρή διασώζει πολύτιμες πληροφορίες για τη συμμετοχή του στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, και μας προσφέρει μια ακόμη εικόνα της συμμετοχής των Εβραίων στην Αντίσταση, που τόσο διεξοδικά έχει παρουσιάσει η Ρίκα Μπενβενίστε στο κεφάλαιο για την περίπτωση Εβραίων ανταρτών της Θεσσαλονίκης, που περιλαμβάνεται στο βιβλίο της *Αυτοί που επέζησαν: Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή*.⁴ Παρακολουθούμε την πορεία του Νατζαρή στα κεφαλοχώρια γύρω από το Καρπενήσι και τη συμμετοχή του σε μάχες και συμπλοκές, αλλά και τις συνθήκες που επικρατούσαν ανάμεσα στους Ελασίτες. Ορισμένοι από τους αγωνιστές που αναφέρει έχουν συνδεθεί με διάφορα περιστατικά που καταγράφηκαν στην ιστορία του αντάρτικου, όπως ο συνταγματάρχης Ζούλας, ο Μήτσος Αρβανίτης (αργότερα θεωρήθηκε προδότης από τους αντάρτες

3. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι, 1941-1944*, Παπαζήσης, Αθήνα 1969, σ. 80.

4. Ρίκα Μπενβενίστε, *Αυτοί που επέζησαν: Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή*. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940, Πόλις, Αθήνα 2014.

του ΕΛΑΣ), ο στρατηγός Μαυρομάτης. Αναφέρει επίσης με εκτίμηση τον Δημήτριο Ψαρρό του ΕΚΚΑ. Αναγκαστικά είχε χωριστεί με τον εξάδελφό του Ηλία, αλλά συνάντησε άλλους Εβραίους αντάρτες, τον γιατρό Αλβέρτο Μπενρουμπή, τον Αλβέρτο (Θεόδωρο) Κοέν, τον Λεβή Μπενοζίλιο. Σημειώνει επίσης ότι ο ίδιος, όπως και ο εξάδελφός του, δυσανασχετούσε με το γεγονός ότι τους κομμουνιστές δεν τους απασχολούσε αποκλειστικά ο αγώνας κατά των Γερμανών, αλλά και κατά του ΕΔΕΣ, και σ' αυτό το σημείο συμφωνούσε με τον Δημήτριο Ψαρρό. Οι ίδιοι, όπως γράφει, δεν είχαν κανένα πολιτικό πάθος, πολεμούσαν μόνο για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους ναζί. Παρά τις όποιες διαφωνίες, ο Νατζαρή πολέμησε ηρωικά, έφτιαξε φίλιες, και η γενναιότητά του αναγνωρίστηκε από τους Ελασίτες συντρόφους του. Στο τέλος τραυματίστηκε σε συμπλοκή στην Κουκουβίστα, κινδύνεψε η ζωή του, και σχεδόν ετοιμοθάνατος κατάφερε να φτάσει στο Λαϊκό Νοσοκομείο στην Αθήνα, όπου και έμεινε μέχρι να θεραπευτεί. Όμως δεν απέφυγε τη σύλληψη, όχι ως Εβραίος αλλά ως αντιστασιακός. Τον συνέλαβαν μαζί με τον Αλβέρτο (Θεόδωρο) Κοέν, ο οποίος τον φιλοξενούσε. Τον οδήγησαν στην οδό Μέρλιν, όπου ήσαν τα γραφεία των SS, στις φυλακές Αβέρωφ, και από εκεί στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, που τότε οι Γερμανοί είχαν μετατρέψει σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Ανάμεσα στους συγκατούμενούς του, αναφέρει τον Αλλαλούφ τον Κόκκινο, τους Ιζάκ Μπαρούχ, Χασόν, Σαούλ Χαζάν, Ανρί Χαζάν, Σάμη Μπενοζίλιο, Μοδιάνο, τον αρχιτέκτονα Ζακ Μωσσή, τον Ισραήλ Γιαχβές, τον Ερρίκο Νησιώτη –ψευδώνυμο του Henry Nissim–, τον Αλβέρτο Ισαχάρ. Αναφέρει επίσης με θαυμασμό τον ηρωικό Ναπολέοντα Σουκατζίδη, που είχε θέση διερμηνέα στο στρατόπεδο και ήταν ανάμεσα στους 200 που

εκτελέστηκαν για αντίποινα στην Καισαριανή, αρνούμενος να δεχτεί χάρη από τον Γερμανό διοικητή.

Ο Νατζαρή έφυγε από το Χαϊδάρι στις 2 Απριλίου 1944 με τελικό προορισμό το Άουσβιτς. Με την αποστολή εκείνη έφυγαν οι Εβραίοι της Αθήνας. Ήταν μια από τις τελευταίες και πιο μεγάλες αποστολές από την Ελλάδα. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν και όσοι Εβραίοι από τη Θεσσαλονίκη ή άλλα μέρη της Ελλάδας κρύβονταν στην Αθήνα, και επίσης οι Εβραίοι με ιταλική, ισπανική και πορτογαλική υπηκοότητα, αλλά σε αυτούς, καθ' οδόν, προστέθηκαν κι άλλοι, οι Εβραίοι της Χαλικίδας, της Λάρισας, αιχμάλωτοι από τη Θεσσαλία και 1.800 Εβραίοι από τα Γιάννενα, που συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν στις 25 Μαρτίου 1944, αλλά παρέμειναν για μικρό διάστημα στο στρατόπεδο της Λάρισας. Τέλος στη Θεσσαλονίκη, φόρτωσαν μια ομάδα άλλων 900 αιχμαλώτων από τη Μακεδονία και από την Καστοριά. Η αποστολή, που είχε πλέον τριάντα βαγόνια, περνώντας από γερμανικές πόλεις έφτασε στο Άουσβιτς στις 10 προς 11 Απριλίου. Ο Νατζαρή, στο Χρονικό του, γράφει ότι στο ίδιο βαγόνι ταξίδευαν μαζί του ο Φαρατζής, ο Σαλής Μπενρουμπή, ο Σαούλ Χαζάν, ο Ντίνοσ Δανιέλ, η Διαμάντε Κοέν, η Πέρλα ντε Μποττόν, ο Ασσέρ Μωσσέ, ο Γαβριήλ Μωσσέ.

Ο Νατζαρή, αμέσως μετά την άφιξή του, τοποθετήθηκε στην ομάδα εργασίας Ζόντερκομάντο. Στην ομάδα του ήσαν περίπου 30 Έλληνες. Στο χειρόγραφο του 1944 καταγγέλλει τα εγκλήματα που έγιναν εκεί και τα περιγράφει εκτενώς με λεπτομέρειες στο χειρόγραφο του 1947. Επίσης, και στα δυο χειρόγραφα, γράφει εκτενώς για την οργάνωση της εξέγερσης που σχεδιάστηκε από τα μέλη του Ζόντερκομάντο και πραγματοποιήθηκε στις 7 Οκτωβρίου 1944, στην οποία συμμετείχε

ο ίδιος και πολλοί Έλληνες. Γράφει επίσης για την πορεία θανάτου από το Άουσβιτς στο στρατόπεδο Μαουτχάουζεν, όπου ήσαν συνολικά 26 Έλληνες από το Ζόντερκομάντο, και από εκεί στο Μελκ και στο Γκούζεν II, και πάλι πίσω, κοντά στο Μαουτχάουζεν. Εκεί η αφήγηση του *Χρονικού* του 1947 σταματά. Τα υπόλοιπα τα γνωρίζουμε από άλλες πηγές. Ακολούθησε η απελευθέρωση.

Η επιστροφή των εκτοπισμένων, των DP (Displaced Persons), δεν ήταν εύκολη. Ο Μαρσέλ Νατζαρή, με τη βοήθεια των οργανώσεων για τους DP πήγε με μια ομάδα εκτοπισμένων στο Παρίσι, και από εκεί στη Θεσσαλονίκη. Βρήκε το σπίτι του καταπατημένο –οι Γερμανοί είχαν δημεύσει τις ακίνητες περιουσίες, και τη διαχείρισή τους την είχαν αναθέσει στους λεγόμενους «μεσεγγυούχους»⁵ και έμεινε στο σπίτι του παιδικού του φίλου Μωρίς Λεών, που είχε βρει κρησφύγετο με την οικογένειά του στη Γλώσσα Σκοπέλου. Το 1947 παντρεύεται τη Ρόζα Σαλτιέλ, επίσης εκτοπισμένη στο Μπέργκεν-Μπέλσεν, την οποία είχε γνωρίσει στη διάρκεια της επιστροφής, όταν βρέθηκαν στην ίδια ομάδα DP στο Παρίσι. Η Ρόζα Σαλτιέλ είχε συλληφθεί με τη μητέρα και την αδελφή της και επέζησαν και οι τρεις. Ο πατέρας της, χρυσοχόος και αργότερα ξυλέμπορος, οδηγήθηκε όμηρος στο Μπέργκεν-Μπέλσεν. Από το 1947 μέχρι το 1951 ο Μαρσέλ Νατζαρή εργάστηκε ως υπάλληλος στο χαρτοπωλείο Χασσιδ. Το 1950 γεννήθηκε το πρώτο του παιδί, ο Αλμπέρτος. Ήδη αυτή την εποχή ο Μαρ-

5. Για την τύχη των εβραϊκών περιουσιών, βλ. Marc Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006· Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων: Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.

σέλ Νατζαρή ήθελε να φύγει από την Ελλάδα, και το πέτυχε μέσω του σχεδίου Μάρσαλ, που του έδινε τη δυνατότητα να πάει στις ΗΠΑ και να εγκατασταθεί στην Ινδιανάπολη, όπου θα του προσέφεραν εργασία και άλλα πλεονεκτήματα. Όμως ο Νατζαρή, φτάνοντας με την οικογένειά του στη Νέα Υόρκη, συνάντησε τον Σαμ Εζρατί, παλιό του φίλο και συγκρατούμενο στο Άουσβιτς, και αμέσως αποφάσισε να εγκαταλείψει την προσφορά της Ινδιανάπολης και να εγκατασταθεί στη Νέα Υόρκη. Άρχισε να δουλεύει στην επιχείρηση ενδυμάτων του φίλου του, ενώ παράλληλα έκανε μαθήματα για να γίνει σχεδιαστής πατρών. Το 1968 άνοιξε τη δική του επιχείρηση, ενώ η γυναίκα του εργαζόταν ως γραμματέας, χάρη στις γνώσεις της γαλλικής γλώσσας. Το 1957 γεννήθηκε η κόρη του και της έδωσαν το όνομα της αγαπημένης αδελφής του Νέλλης. Η οικογένεια πραγματοποιούσε τακτικά ταξίδια στην Ελλάδα και διατηρούσε πάντα στενές σχέσεις με την οικογένεια του παιδικού του φίλου Μωρίς Λεών. Στις 31 Ιουλίου 1971 ο Μαρσέλ Νατζαρή πεθαίνει από ανακοπή, σε ηλικία 54 ετών. Αργότερα η κόρη του Νέλλη θα έρθει στην Ελλάδα και θα παντρευτεί τον γιο του Μωρίς, τον Σάκη Λεών. Η ιστορία των χειρογράφων του Νατζαρή και η έκδοσή τους είναι συνδεδεμένη σε όλες τις φάσεις της με τις οικογένειες Νατζαρή-Λεών και την αμέριστη βοήθειά τους στην πραγματοποίηση της έκδοσης.

Η ιστορία του βιβλίου

Βρισκόμαστε στα τέλη Οκτωβρίου ή στις αρχές Νοεμβρίου του 1944. Στο στρατόπεδο Άουσβιτς-Μπίρκεναου έχουν φτάσει τα νέα για την απελευθέρωση της Ελλάδας. Ένας εκποτισμένος Θεσσαλονικιός, ο Μαρσέλ Νατζαρή, εργάζεται στο

χώρο των κρεματορίων. Είναι μελλοθάνατος, όπως και οι άλλοι σύντροφοί του που δουλεύουν εκεί. Γράφει μια επιστολή στους δικούς του, αν και γνωρίζει ότι δεν θα μπορέσει να τη στείλει. Τυλίγει τις κόλλες χαρτιού κυλινδρικά, τις τοποθετεί σε ένα θερμός, το κλείνει καλά, το προστατεύει σε μια δερμάτινη τσάντα και το θάβει στον περίβολο του Κρεματορίου III. Ελπίζει ότι κάποιος θα βρει αυτή τηνμποτίλια στο πέλαγος και ότι η επιστολή θα φτάσει στον προορισμό της. Θα χρειαστεί όμως να περάσουν σχεδόν τριάντα πέντε χρόνια.

Στις 24 Σεπτεμβρίου 1980, φοιτητές από τη δασονομική σχολή προσέφεραν εργασία στο Μουσείο του Άουσβιτς και καθάριζαν από ξερά χόρτα και ρίζες την περιοχή γύρω από το Κρεματόριο III. Ένας φοιτητής, ο Λέσλαβ Ντυρτς βρήκε την τσάντα με το θερμός σε βάθος 30-40 εκατοστών, και την παρέδωσε στο Μουσείο του Άουσβιτς. Είναι 12 σελίδες κομμένες από σημειωματάριο, φθαρμένες από την υγρασία, και η γραφή στα πιο πολλά σημεία είναι δυσανάγνωστη. Όμως διαβάζονται φράσεις διάσπαρτα στις σελίδες. Όταν διαπιστώθηκε ότι ήταν γραμμένο στα ελληνικά, οι υπεύθυνοι του μουσείου το έστειλαν στο υπουργείο Εξωτερικών της Πολωνίας, κι από εκεί απευθύνθηκαν στην ελληνική πρεσβεία στη Βαρσοβία. Το χειρόγραφο δόθηκε για μετάφραση στον Θεόδωρο Αλεξίου. Στην τελευταία σελίδα διαβαζόταν καθαρά το όνομα του γράφοντος, Μαρσέλ Νατζαρή, και η διεύθυνσή του στη Θεσσαλονίκη, Ιταλίας 9, καθώς και το όνομα και η διεύθυνση του παραλήπτη, Δημήτριος Στεφανίδης, Κρουσόβου 4, Θεσσαλονίκη.

Στην επιστολή του ο γράφων καταγγέλλει τα ανήκουστα ως τότε ναζιστικά εγκλήματα που διαπράττονταν στα κρεματόρια του Άουσβιτς II-Μπίρκεναου. Ο ίδιος ήταν μέλος του Ζόντερκομάντο, της «ειδικής ομάδας» που έκανε καταναγκα-

στική εργασία στα κρεματόρια, και ήταν επιφορτισμένη με την υποδοχή των μελλοθανάτων και στη συνέχεια με τη συλλογή και την αποτέφρωση των πτωμάτων. Η μαρτυρία τού Νατζαρή ερχόταν να προστεθεί στις λιγοστές που υπήρχαν από αυτόπτες μάρτυρες γι' αυτή την πιο σκοτεινή και εγκληματική πτυχή του στρατοπεδικού κόσμου των ναζί.

Η επιστολή, ένα μοναδικής αξίας ντοκουμέντο, μπορούσε να φτάσει επιτέλους στον προορισμό της. Ο Θεόδωρος Αλεξίου ήρθε σε επαφή με την Εβραϊκή Κοινότητα Θεσσαλονίκης. Ο ίδιος ο Νατζαρή είχε διαφύγει το θάνατο και είχε επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη, είχε όμως αποβιώσει το 1971 σε ηλικία 54 ετών στη Νέα Υόρκη, όπου είχε μεταναστεύσει με την οικογένειά του. Η κ. Ζιζή Μπενβενίστε, σύζυγος του εκλιπόντος προέδρου της Κοινότητας, γνώριζε την κ. Υβέτ Μπέζα-Λεών, πεθερά της Νέλλης, κόρης του Νατζαρή. Η χήρα του, η Ρόζα, ζούσε στο Παρίσι. Η κ. Μπέζα-Λεών ανέλαβε να γράψει στην πρεσβεία της Βαρσοβίας και να ζητήσει εκ μέρους της οικογένειας το χειρόγραφο από το Μουσείο του Άουσβιτς. Της έστειλαν φωτογραφίες του χειρογράφου και του θερμός στη δερμάτινη τσάντα μέσα στο οποίο είχε βρεθεί το χειρόγραφο. Το ευανάγνωστο μέρος του κειμένου δημοσιεύτηκε χωρίς επιμέλεια σε ένα μικρό άρθρο για τα στρατόπεδα εξόντωσης και την εξέγερση του Ζόντερκομάντο στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, το 1982.⁶ Όταν η Υβέτ Μπέζα-Λεών επισκέφτηκε το Άουσβιτς για να δει το πρωτότυπο, της έδειξαν μόνο φωτογραφίες. Όταν η Νέλλη Νατζαρή επισκέφτηκε το Άουσβιτς το 2008, της έδειξαν το πρωτότυπο.

6. Γιάννης Λίτσιος, «Εκεί που ο ναζισμός εξόντωσε τέσσερα εκατομμύρια ανθρώπους», *Ριζοσπάστης*, 22 Απριλίου 1982, σ. 3.

Ο Μαρσέλ Νατζαρή με λίγους συντρόφους του κατάφε-
ρε να ξεφύγει από τον κλοιό του θανάτου, και επέστρεψε στη
Θεσσαλονίκη. Εκεί έγραψε ένα δεύτερο χειρόγραφο, εκτενε-
στερο αυτή τη φορά, με τη μορφή χρονικού της περιόδου 1941-
1945. Το αποτελούσαν 58 σελίδες γραμμένες σε ριγωτές κόλ-
λες αναφοράς, που περιείχαν 13 σχέδια από το Άουσβιτς και
τα κρεματόρια. Ο Νατζαρή είχε πει στην οικογένειά του ότι
δεν σκόπευε να το δημοσιεύσει, αλλά το έγραψε γιατί ήθελε
να θυμάται όσα έζησε στην Κατοχή και στα ναζιστικά στρα-
τόπεδα. Η εντύπωσή μου είναι ότι πρόκειται για ένα κείμενο
που ήθελε να βελτιώσει και να συμπληρώσει, και το συνάγου-
με από τα αποσιωπητικά που βάζει όταν δεν θυμάται κάποιο
όνομα. Ίσως να αποθαρρύνθηκε για μια πιθανή έκδοση λόγω
των πολιτικών συνθηκών στη μετεμφυλιακή Ελλάδα –ο ίδιος
στην Κατοχή είχε αντιστασιακή δράση στον ΕΛΑΣ– αλλά και
λόγω της απροθυμίας μεγάλου μέρους του κόσμου, χριστιανι-
κού αλλά και εβραϊκού, να ασχολείται με τα ναζιστικά εγκλή-
ματα σε μια περίοδο αναδιοργάνωσης του κοινωνικού ιστού,
έπειτα από τα τόσο πρόσφατα τραύματα της Κατοχής και του
Εμφυλίου. Ειδικά για τους λίγους επιζώντες Έλληνες Εβραίους
που γύρισαν από τα στρατόπεδα ή από τα κρησφύγετα και
βρήκαν τις οικογένειές τους αφανισμένες, τις περιουσίες τους
δημευμένες και λεηλατημένες, κι ενώ η Ισραηλιτική Κοινότη-
τα πενθούσε δεκάδες χιλιάδες θύματα, οι συνθήκες δεν προ-
σφέρονταν για την αναβίωση της φρίκης των στρατοπέδων.

Η έκδοση του 1991

Τα δύο χειρόγραφα του Μαρσέλ Νατζαρή έλαβαν τη μορφή
βιβλίου το 1991. Εκείνη τη χρονιά δημοσιεύτηκαν σε ένα μι-

κρό βιβλίο 108 σελίδων με τον τίτλο Μαρσέλ Νατζαρή, *Χρονικό 1941-1945*. Ήταν το πρώτο βιβλίο σε μια σειρά μαρτυριών που ανέλαβε να εκδώσει το μη κερδοσκοπικό ίδρυμα Ετς Αχαΐμ που υπάγεται στην Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης. Μου ανατέθηκε η επιμέλεια του βιβλίου χάρη στη μεσολάβηση της αείμνηστης Έρικας Κούνιο-Αμαρίλιο, που με έφερε σε επαφή με την Ισραηλιτική Κοινότητα και τους συγγενείς του Νατζαρή. Στην επιμέλεια της έκδοσης ουσιαστική ήταν η συμβολή της φιλόλογου κ. Ελένης Ελεγκμίτου, η οποία ασχολήθηκε με το δύσκολο έργο της μεταγραφής των χειρογράφων, τις διορθώσεις και το εξώφυλλο. Το βιβλίο δεν βγήκε στο εμπόριο, αλλά κυκλοφόρησε ιδιωτικά, μοιράστηκε στα μέλη της Ισραηλιτικής Κοινότητας και φροντίσαμε να φτάσει στους ιστορικούς και σε πανεπιστημιακούς· μπορούσε ακόμη κάποιος να το βρει στο ιστορικό πλέον βιβλιοπωλείο Μόλχο της οδού Τσιμισκή και στο Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδας.

Πιστεύω ότι με το βιβλίο αυτό εγκαινιάστηκε μια περίοδος ερευνητικής και εκδοτικής δραστηριότητας που συνέπεσε με την ίδρυση, την ίδια χρονιά, της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Ακολούθησε η δημοσίευση, με δική μου επιμέλεια, των μαρτυριών του Μάρκου Ναχόν, του Γιομτώβ Γιακοέλ, του Ιάκωβου Στρούμσα, του Ιάκωβου Χανταλί, του Μωυσή Μπουρλά, και η προσπάθεια αυτή ολοκληρώθηκε με την έκδοση των προφορικών μαρτυριών των Εβραίων της Θεσσαλονίκης που είχαν συγκεντρώσει η Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και ο Αλμπέρτος Ναρ.⁷ Ανάμεσα σε αυτά τα βιβλία, το *Χρονικό*

7. Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από το Ολοκαύτωμα*, επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Θεσσαλονίκη 1997.

1941-1945 του Μαρσέλ Νατζαρή εξακολουθούσε να διατηρεί τη μοναδικότητά του ως ιστορικό αλλά και ανθρώπινο ντοκουμέντο για τις πιο σκοτεινές πτυχές του εθνικοσοσιαλισμού, και ως μαρτυρία ενός ανθρώπου που βρέθηκε μπροστά στο «ακραίο» και έγραψε ενώ ακόμη βρισκόταν στον πυρήνα του θανατηφόρου μηχανισμού των κρεματορίων του Άουσβιτς.

Η έκδοση του 2018

Το 2016-2017, όταν πλέον τα αντίτυπα της έκδοσης του 1991 είχαν σχεδόν εξαντληθεί, η οικογένεια του Μαρσέλ Νατζαρή αποφάσισε να επανεκδώσει το βιβλίο του 1991 σε μια νέα εμπλουτισμένη έκδοση, ώστε να γίνει προσιτό στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Στο μεταξύ το βιβλίο είχε ταξιδέψει εντός και εκτός Ελλάδας. Ειδικά το χειρόγραφο του 1944 μεταφράστηκε στα αγγλικά από τον Ισαάκ Νεχαμά ακολουθώντας την ελληνική έκδοση, και δημοσιεύτηκε ένα αποσπασμά του το 2014 στο βιβλίο *Sephardi Lives* που επιμελήθηκαν οι Julia Philips Sarah και Abrevaya Stein.⁸ Το 2016 οι ιστορικοί Nicholas Chare και Dominic Williams περιέλαβαν τη μετάφραση του χειρογράφου του Νατζαρή στο βιβλίο τους *Matters of Testimony*, που είναι η πρώτη αγγλόφωνη συστηματική και εμπεριστατωμένη μελέτη για τα χειρόγραφα που βρέθηκαν θαμμένα στο Άουσβιτς, γνωστά πλέον ως *Scrolls of Auschwitz* (Κύλινδροι του Άουσβιτς).⁹ Οι ίδιοι συγγραφείς έχουν αναρτή-

8. Julia Philips Sarah και Abrevaya Stein, *Sephardi Lives. A Documentary History, 1700-1950*, Πάλο Άλτο 2014, σ. 285-287.

9. Nicholas Chare και Dominic Williams, *Matters of Testimony. Interpreting the Scrolls of Auschwitz*, Νέα Υόρκη 2016.

σει φωτογραφίες του χειρογράφου στο διαδίκτυο. Αναφορές στο κείμενο που έθαιπε ο Νατζαρή στο Άουσβιτς βρίσκουμε σε όλες τις αξιόλογες μελέτες για το Ζόντερκομάντο στα αγγλικά, γερμανικά, εβραϊκά. Το ενδιαφέρον δεν περιορίστηκε στη Δύση αλλά ήταν μεγάλο και στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Στην Πολωνία είχε γίνει μια μετάφραση στα πολωνικά από τον Θεόδωρο Αλεξίου που δημοσιεύτηκε από το Μουσείο του Άουσβιτς. Ο διευθυντής του Εβραϊκού Ιστορικού Ινστιτούτου της Βαρσοβίας Μπερ Μαρκ είχε ασχοληθεί με τους «κυλίνδρους του Άουσβιτς» και η γυναίκα του, μετά το θάνατό του, δημοσίευσε ένα βιβλίο του όπου προσέθεσε και το χειρόγραφο του Νατζαρή.¹⁰

Το χειρόγραφο μελέτησε επίσης ο Ρώσος ιστορικός Πάβελ Πολιάν, ο οποίος έχει επί χρόνια ασχοληθεί με τα θαμμένα χειρόγραφα στον περίβολο των κρεματορίων του Άουσβιτς. Ο Πολιάν το περιέλαβε στο βιβλίο του *Χειρόγραφα από την τέφρα*, που η πρώτη έκδοσή του έγινε στο Ροστόφ επί του Ντον, το 2013, ενώ η δεύτερη έγινε στη Μόσχα, το 2015, και μικρό απόσπασμα αναδημοσιεύουμε και σε αυτό το βιβλίο.¹¹ Μια πρώτη δημοσίευση στα ρωσικά είχε γίνει το 2012 στην εφημερίδα *Εβραϊκός λόγος* (Μόσχα 2012). Το 2015, σε ραδιοφωνική εκπομπή για τα θαμμένα χειρόγραφα του Ζόντερκομάντο, ο Πάβελ Πολιάν εξέφραζε την επιθυμία να γίνει μια προσπάθεια ανάγνωσης των δυσανάγνωστων σημείων τους χάρη στη νέα τεχνολογία. Αυτή η ιστορία, όπως μας πληροφόρησε ο Πάβελ

10. Bernard Ber Mark, *The Scrolls of Auschwitz*, μτφρ. S. Neemani Am Oved, Τελ Αβίβ 1985.

11. *Полян П.М. Свитки из пепла. Жертвы и палачи Освенцима. М.: АСТ, 2015.*

Πολιάν, είχε τη δική της απροσδόκητη συνέχεια. Στα τέλη του χειμώνα του 2015, έλαβε ένα ηλεκτρονικό μήνυμα από τον Αλεξάντρ Μπορίσοβιτς Νικιτιάεβ, από την πόλη Τούλα, έναν νεαρό ειδικό σε τεχνολογίες πληροφορικής, που αισθάνθηκε ότι θα μπορούσε να ανταποκριθεί στο αίτημα του Πολιάν. Συνεργάστηκαν στενά πάνω από ένα χρόνο και έπειτα από μεγάλη προσπάθεια κατάφεραν σταδιακά να επεξεργαστούν ξανά τα ψηφιακά αντίγραφα του χειρογράφου του Μαρσέλ Νατζαρή έτσι ώστε, αντί για το 10% του αναγνωσμένου κειμένου, να έχουν το 90%.¹² Χάρη στην επιμονή και το μόχθο των Πάβελ Πολιάν και Αλεξάντρ Μπορίσοβιτς Νικιτιάεβ μπορούμε σε αυτή την έκδοση να δημοσιεύσουμε το χειρόγραφο του 1944 στην αναγνώσιμη πλέον μορφή του.

Σε όσα ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να μοιραστούμε με τον αναγνώστη όσα αποκομίσαμε από την παλιότερη και πρόσφατη έρευνα για τον Μαρσέλ Νατζαρή και από την ανάγνωση των δύο χειρογράφων, σαν ένα διπλό βιβλίο για το Ολοκαύτωμα γραμμένο σε δύο διαφορετικές στιγμές, δίπλα στα κρεματόρια του Άουσβιτς, και δύο χρόνια αργότερα, ενώ ήταν πια «ελεύθερος», αλλά παρέμενε δεσμώτης μιας βαθιά τραυματικής μνήμης.

Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται επίσης βιογραφικά στοιχεία και σκέψεις για τον Μαρσέλ Νατζαρή και το έργο του· μελέτες των Πάβελ Πολιάν για την εξέγερση του

12. Βλ. σχετικά με την εργασία αυτή και τις τεχνικές λεπτομέρειες στο Полян П.М., Никитяев А.Б. Рукописи членов еврейской зондеркоманды в Аушвице-Биркенау: приращение прочитанного методами микроспектральной съемки // Заметки по еврейской истории. 2015. No. 7. Στο διαδίκτυο: <http://www.berkovich-zametki.com/2015/Zametki/Nomer7/Poljani.php>

Ζόντερκομάντο στο Άουσβιτς, του Αντρέα Κίλιαν σχετικά με την προσωπικότητα και τη δράση του Μαρσέλ Νατζαρή στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου μέσα από αφηγήσεις συγκρατουμένων του, των Πάβελ Πολιάν και Αλεξάντρ Νικιτιάεβ για την τεχνική της αποκρυπτογράφησης του πρώτου χειρογράφου, καθώς και ένας πίνακας των Ελλήνων που δούλεψαν στο Ζόντερκομάντο σύμφωνα με την έρευνα του Αντρέα Κίλιαν. Την έκδοση συνοδεύει φωτογραφικό υλικό από το αρχείο της οικογένειας Νατζαρή.

ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ